

Religion som forklaring?

Kirke og religion
i stat og samfund

Festskrift til
Per Ingesman

Redaktion
Nina J. Koefoed
Bo Kristian Holm
Sasja E.M. Stoppa

Religion *og* forklaring

© Forfatterne og Aarhus Universitetsforlag 2018

Tilrettelægning: Narayana Press

Omlag: Jørgen Spang

Bogen er sat med AGaramond og trykt hos Narayana Press, Gylling, på Arctic Volume

Printed in Denmark 2018

ISBN 978 87 7184 570 9

Aarhus Universitetsforlag

Finlandsgade 29

8200 Aarhus N

www.uzipress.dk

Forside. Detalje fra Thum kirkes gamle altertavle, nu på Nationalmuseet, med sængende engel bærende det Oldenborgske våbenskjold på brystet. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

Bogen er trykt med støtte fra Aarhus Universitets Forskningsfond og Den Hielmstjerne-Rosenrooneske Stiftelse.

Indhold

- 7 Forord
- 11 Det strategiske blik
Træk af Per Ingesmans forskningsprofil
Lars Biigaard
- ### Del I. Religion og ret
- 33 Reformpaverne og Danmark ca. 1050-1103
Michael H. Gelting
- 55 Tager man kvinde med vold
Kanonisk rets indflydelse på konstruktionen af voldtægt
i dansk middelalderlovgivning
Helle Ingrid Møller Sigh
- 75 Rets- og organisationsrevolutionen i
højmiddelalderens Europa
Gorm Harste
- 91 The Love Affair of Rector Aron Synt:
Lutheran Church Law Practice in Sweden in the 1590s
Mia Korpiola
- 107 Om hor og andre åndelige sager, i Aarhus
Kirsi Salonen, Kurt Villads Jensen
- 125 Er en luthersk naturret mulig i dag?
Svend Andersen
- ### Del II. Religion og politik
- 145 Lunds domkapitels privilegier og statutter i
senmiddelalderen
Jeppé Büchert Netterstrøm
- 161 Roskildebispen Niels Skave som uheldig sørover i 1491:
Et bidrag til forståelsen af magten i senmiddelalderens
Danmark
Bjørn Poulsen

Om hor og andre åndelige sager, i Aarhus

Kirsti Salonen, Kurt Villads Jensen

I Aarhus beskæftiger kirkehistorisk interesserede professorer sig vældig meget med hor, dog især med hor som et åndeligt fænomen. Det begyndte med professor i historie, Troels Dahlerup, der med sin særlige sans for oratoriske perler valgte "Om hor og andre åndelige sager" som overskrift for et kapitel i sit bidrag til *Politikens og Gyldendals Danmarks historie*. Værket udkom 1988-1991 og siden i nyudgave og netudgave og er blevet læst af titusinder af danskere.¹

I efteråret 2009 brugte Per Ingesman udtrykket som overskrift på sin tiltrædelsesforelæsning som professor i kirkehistorie ved Aarhus Universitet og talte om hor og åndelige sager og dødsstraf for ægteskabsbrud i den kristne tradition.² Og i december 2009 blev "Om hor og andre åndelige sager" så endegyldigt udødeliggjort i Aarhus – det blev et af temaerne på det teologiske fakultets julerevy!³

Der er slående, at kun århusianske intellektuelle har været så fascineret af hor og andre åndelige sager, mens kirkehistorikere ved andre danske universiteter har holdt sig til mere støvede emner. Hvorfor? Er det noget særligt ved Aarhus, måske en historie med rødder helt tilbage til middelalderen og dens opfattelse af sex og cølibat?

Præster og cølibat

Gejstlige forventedes at leve i cølibat. Det var en af tankerne bag den gregorianske reform i slutningen af 1000-tallet. Det blev officielt besluttet på det Andet Kirkemøde i Lateranet i 1139, at alle gejstlige, som var indviede i de højere grader, skulle være kyske, nemlig underdiakoner, diakoner og præster,

¹ Egentlig er *hor og andre åndelige sager* en kapiteloverskrift i Københavns Stadsret fra 1443, *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, III, 87.

² Ingesman: "Om hor og andre åndelige sager".

³ <http://docplayer.dk/3858242-Teol-revyer-navne-paa-aktoerer-og-skribenter-johannes-munck-rudolph-arendt-kristian-kastbjerg-nielsen-vilhelm-von-rosen.html>, 46 (9.12.2017).

samt også klosterfolk, både nonner og munke.⁴ Præster som tidligere havde haft koner og børn, fandt det ikke altid helt nemt at respektere kirkemødets beslutning.

Ludwig Schmutge og andre har vist, at det på trods af de officielle bekendtgørelser om cølibatsidealet var almindeligt overalt i den latinske kristne verden, at præster havde samleversker og fik børn, også selv om børnene ikke havde samme rettigheder som de, der var født i et lovformeligt ægteskab. Præstebørn kunne fx ikke arve efter deres far, fordi præster forventedes at testamentere deres ejendom til kirken.⁵

Det er ofte blevet antaget, at det var dårligt uddannede landsbypræster, som brød cølibatet – enten fordi de ikke kendte til reglerne, eller fordi de simpelthen var ligeglade. Men det er ikke tilfældet. Der er talrige eksempler fra hele den vestlige latinske kirke på højtstående gejstlige, som havde børn med deres konkubiner. Det gælder både abbeder, biskopper og endda paver, hvoraf det bedste kendte eksempel er Borgia-paven Alexander 6 (død 1503). Det helt store problem med at bedømme omfanget af præsters og biskoppers seksuelle afholdenhed (eller rettere, manglende afholdenhed) har været manglen på ordentlige kilder.⁶ Det har heldigvis ændret sig med adgangen til det pavelige pönitentiariats arkiv, som i glimt giver et indtryk af, hvordan cølibatet blev respekteret.⁷

Hvad var pönitentiariatet?

Ifølge en beslutning på det Fjerde Laterankoncil i Rom i året 1215 skulle enhver kristen bekende sine synder under skriftemålets sakramente til sin egen sognepræst mindst en gang om året. Men hvis en kristen havde begået en synd, var det bedre med det samme at henvende sig til sin skriftefader, bekende og angre hvad han havde gjort, og bede om forladelse. Hvad der blev sagt under

4 Canon 6 og 7, trykt i *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, 198.

5 Schmutge: *Kirche, Kinder, Karriere*, 17-31.

6 Schimmelpfennig: "Zölibat"; Schmutge: *Kirche, Kinder, Karriere*; Schmutge, Hersperger & Wiggenhauser: *Die Sapphikenregister*, 147-51; Salonen: *The Penitentiary*, 157-59.

7 Per Ingeman er den første skandinaviske forsker, som har arbejdet med materialet fra det pavelige pönitentiariat, hvis arkiv blev åbnet for forskere så sent som i 1983. Grunden til at det har været hemmetisk lukket for forskere så længe er, at kirken mente, at pönitentiariatsarkivet ville indeholde sager, som var beskyttet under "Skriftemålets segl" og aldrig skulle blive kendte. Efter at have undersøgt pönitentiariats registre nærmere, viste det sig ikke at være tilfældet, og derfor besluttede pave Johannes Paul II at åbne samlingen for forskere i 1983. Ingeman: "Begrebet 'irregularitet'"; Ingeman: "The Apostolic Penitentiary".

skriftemålet, skulle for evigt være en velbevaret hemmelighed mellem synderen og skriftefaderen.⁸

Den lokale præst havde ikke kompetence til at give forladelse for alle slags synder. Det var forbeholdt paven selv at tildele syndsforladelse i de alvorlige sager som for eksempel drab på en præst, flugt fra et kloster eller for simoni. Fordi så mange sager kun kunne afgøres af paven, kunne han hen mod slutningen af 1200-tallet ikke følge med længere og afgøre alle sager selv. Derfor begyndte paverne at uddelegere sagsafgørelsen til de gejstlige, som arbejdede ved pavens hof, kurien. For eksempel sagerne om alvorlige synder blev behandlet af Det apostolske pönitentiariat på pavens vegne.

Det apostolske pönitentiariat var (og er) et paveligt embede, som havde kompetence til at træffe beslutninger i alle sager om synd og i alle sager, som stred imod kanoniske retsfor skrifter. Kristne kunne henvende sig til pönitentiariatet, hvis de ville have en afgørelse i sager, som drejede sig om samvittigheden eller kanonisk ret. I princippet havde embedet pavelig autoritet til at bevilge fire forskellige former for 'nådesbevisninger' eller *gratiae*.

1. Absolution eller syndsforladelse i de rigtigt alvorlige sager, som den lokale skriftefader eller endda den lokale biskop ikke havde myndighed til at absolvere fra. Det kunne for eksempel dreje sig om drab på gejstlige eller om gejstlige, som var indblandet i vold.
2. Dispensation til at handle imod kirkenes forskrifter. Det kunne for eksempel være tilladelse til at gifte sig, selv om man var for nært beslægtet, eller til at blive præst, selv om man var for ung, af uægte fødsel, eller havde en eller anden fysisk skavank, som normalt ville have forhindret det.
3. Tilladelse til ikke at overholde de kirkelige regler for at leve det almindelige kristne liv. Det kunne for eksempel være tilladelse til at gå til skrifte hos en anden præst end sin egen sognepræst eller til at spise kød eller mælkeprodukter under fasten.
4. Officielle erklæringer i tvivlsomme sager. Pönitentiariatet kunne for eksempel udstede en erklæring om, at en gejstlig var ikke-skyldig i mord, selv om han var blevet (uretmæssigt) anklaget for det. Pönitentiariatet kunne også erklære et ægteskab eller et klosterløfte for ikke-eksisterende, hvis de berørte parter havde søgt om en sådan erklæring og havde fremført gode og gyldige grunde til det. Omvendt kunne pönitentiariatet også udstede en erklæring om, at et ægteskab var gyldigt, hvis der havde været rejst tvivl om det.

8 Canon 21. Salonen & Schmutge: *A Sip*, 64-66.

Inden for dette kompetenceområde kunne pönitentiariatet give 'nådesbevisninger' i en række forskellige sager fra ægteskab, uægte fødsel, præstevielse, vold, trosfrafald og til skriftemålssager.⁹

Pönitentiariatets kildemateriale

Selv om pönitentiariatsembetet har eksisteret og ændret sig siden 1200-tallet, er det først embedets kildemateriale fra 1400-tallet og frem, som har overlevet til vore dage. Pönitentiariatets serie af kopibøger indeholder i forkortet form kopier af de ansøgninger, som blev bevilget, og er godt bevaret fra år 1448 og frem.¹⁰ De ca. 100 første bind kopibøger stammer fra perioden før Reformationen.

De middelalderlige registre fra pönitentiariatet er inddelt i syv forskellige kategorier, som hver behandlede bestemte grupper af sager: *de matrimonialibus* (om ægteskaber), *de diversis formis* (diverse sager), *de declaratoriis* (om officielle erklæringer), *de defectu natalium* og *de uberiori* (sager vedrørende uægte fødsel), *de promotis et promovendis* (om ordinationer) og endelig *de confessionalibus* (tilladelse til selv at vælge sin skriftefader).¹¹

Danskere ved nådens kilde

Fra den danske senmiddelalder, det vil sige fra ca. 1450 til 1536, indeholder Det apostolske pönitentiariats arkiv mere end 200.000 indgange i embedets kopibøger. Ansøgere til pönitentiariatet kom fra alle dele af det latinske Vest-europa, hvad der i sig selv er et tegn på, at de emner, der faldt ind under den kirkelige lovgivning, var kendt og forstået overalt i de kristne områder. Danmark var ingen undtagelse, selv om der er overleveret langt færre ansøgninger fra Skandinavien end fra de geografisk mere centralt placerede kristne lande.¹²

Pönitentiariatets senmiddelalderlige kopibøger indeholder kopier af 780

9 Om Det apostolske pönitentiariats historie og funktion, se Göller: *Die päpliche Pönitentiare*; Schmutge, Hespenger og Wiggenhauser: *Die Supplikeregister*; Salonen: *The Penitentiary*; Salonen & Schmutge: *A Sip*.

10 Archivio della Penitenzieria Apostolica (herefter APA), *Reg. Matrim. et Div.* Det eneste ældre materiale, som er i behold, er fra årene 1409-1411 og fra perioden før kirkemødet i Basel i årene 1438-1442 (APA, *Reg. Matrim. et Div.* 1, 2 og 2bis).

11 Om pönitentiariatets kilder, se Salonen & Schmutge: *A Sip*, 3-7, 17-20.

12 Om oprindelsessted for forskellige ansøgninger til pönitentiariatet mellem 1455 og 1492, se Salonen & Schmutge: *A Sip*, 17-68.

ansøgninger fra den danske kirkeprovinns Lund. De danske ansøgninger udgør dermed kun en meget lille del af det samlede materiale fra pönitentiariatet, men hvis vi sammenligner antallet af danske ansøgninger med de svenske fra Uppsala kirkeprovinns (451) og de norske fra Nidaros (144), bliver det klart, at danskerne henvendte sig til pönitentiariatet meget mere aktivt end deres skandinaviske naboer.¹³

De danske ansøgere kom fra hele Danmark, men flest fra Roskilde stift (190). Derefter kom Slesvig (140), Odense (125), Aarhus (87), Lund (72,5), Ribe (67,5), Viborg (46,5) og Børglum (43,5). Yderligere fire ansøgere var tydeligvis danske, men angiver ikke, hvilket stift de er fra.¹⁴ I tillæg til alle disse indeholder pönitentiariatet to ansøgninger fra unionsdronningen Dorothea.¹⁵

De danske ansøgninger falder inden for alle de kategorier, som er nævnt ovenfor. De fleste ansøgninger drejer sig om uægte fødsel med 283 styk, fulgt af ansøgninger i kategorien *de diversis formis* med 234. I de øvrige kategorier er der langt færre ansøgninger, *de declaratoriis* 96, *de matrimonialibus* 80, *de confessionalibus* 63 og *de promotis et promovendis* bare 23. En enkelt ansøgning falder helt uden for disse kategorier.¹⁶

Pönitentiariatet og de uægte børn

Et af pönitentiariatets opgaver var altså at give tilladelser til børn, som var født uden for ægteskab, men alligevel ønskede en gejstlig karriere. Helt i overensstemmelse med den gregorianske reforms program bestemte kirkeoven, at uægte børn ikke kunne blive præster. Men der var vældig mange uægte børn i middelalderen, og mange var kvalificerede og interesserede i en gejstlig karriere. Derfor besluttede kirken, at det skulle være muligt at få en dispensation fra paven, som ville åbne uægte børn en adgang til at søge gejstlige embeder. Pave Gregor IX (1227-1241) bestemte, at sådanne dispensationer var reserverede den pavelige autoritet, og hans efterfølgere uddelegerede denne bemyndigelse til pönitentiariatets embedsmænd. Sådanne ansøgninger findes i *de defectu*

13 Salonen: "Scandinavians", 185-86.

14 APA, *Reg. Matrim. et Div.* 1-83; Archivio Segreto Vaticano (herefter ASV), *Arm.* XXII, vols 54B, 61. Salonen: "Scandinavians", 188-90. Halve numre skyldes at manden og kvinden i ansøgninger om ægteskabsdispensation somme tider kom fra hver sit stift, som derfor har fået et halvt nummer hver i optællingen.

15 APA, *Reg. Matrim. et Div.* 9, fol. 135r og 384r, trykt i *Auctoritate Papae*, 93-94.

16 APA, *Reg. Matrim. et Div.* 1-83; ASV, *Arm.* XXII, vols 54B, 61. Salonen: "Scandinavians", 191-93.

natalium-kategorien.¹⁷ Allerede fra hans tid havde pönitentiariatet kompetence til at dispensere for en persons uægte fødsel. Fra slutningen af 1200-tallet kunne kontoret også give uægte børn dispensation fra reglen om, at en uægte præst kun kunne beklæde et enkelt gejstligt hverv ad gangen. Ansøgninger om det findes i *de uberiori*-afdelingen.¹⁸

Ansøgninger om dispensation fra uægte fødsel var umådelig almindelig i middelalderen. Ludwig Schmutge har opgjort, at pönitentiariatet mellem 1449 og 1533 udstedte næsten 38.000 dispensationer for uægte børn.¹⁹ De dispensationer for uægte fødsel, som pönitentiariatet udstedte, er optegnet i embedets registre, men i meget forkortet form. Hver optegnelse giver kun navn og hjemmestift på ansøgeren, hans gejstlige grad (for eksempel om han studerede ved domkirkeskolerne eller andetsteds (*scolaris*) eller var blevet indviet i en af de mindre gejstlige grader) samt grunden til, at han var uægte – for eksempel at han var barn af en præst og en ugift mor eller af en ugift far og en gift mor. Skandinaviske ansøgere er typisk anført med fornavn og patronym og uden at angive, om de var af adelig slægt.

Pönitentiariatets registre over dispensationsansøgninger for uægte fødsel angiver altid – ud over det oplagte som ansøgerens navn og hjemstift – den sociale status på ansøgenes forældre, altså hvorfor han eller hun var uægte af fødsel.²⁰ Enten var barnet resultatet af et udenomsægteskabeligt forhold, så forældrene ikke kunne gifte sig, fordi den ene eller begge allerede var gift. Eller også var begge forældre ugifte, men ønskede ikke at gifte sig eller kunne ikke på grund af en eller anden juridisk forhindring, for eksempel at de var for nært beslægtede ifølge kirkeretten. Eller forældrene kunne ikke gifte sig, fordi faderen tilhørte en af de højere gejstlige grader og derfor var forpligtet til cölibat.²¹

17 For lovgivningen om uægte børn, se Landau: "Das Weihehindernis".

18 Pönitentiariatet havde autoritet til at dispensere fra uægte fødsel allerede under Gregor 9.s pontifikat (1227-1241). Güller: *Die päpstliche Pönitentiarie* I:1, 20-23; Schmutge: *Kirche, Kinder, Karrieren*, 33-40; Salonen: *The Penitentiary*, 196-97.

19 Schmutge: *Kirche, Kinder, Karrieren, passim*; Salonen & Hanska: *Entering a Clerical Career*, 37-102.

20 Nogle eksempler på sådanne ansøgninger om dispensation for uægte fødsel er udgivet i Salonen & Schmutge: *A Sip*, 126-34.

21 Schmutge: *Kirche, Kinder, Karrieren*, 181-96.

Uægtfødte Petrus Johannes fra Aarhus

En af de 283 danske ansøgninger om dispensation fra uægte fødsel er særlig interessant, fordi den giver et kort glimt af livet for en af de højest rangerende gejstlige i Aarhus. Den er dateret januar 1484 og et direkte vidnesbyrd om en biskop, som ikke havde overholdt reglerne om cölibat. I sin ansøgning bad en vis Petrus Johannes fra Aarhus stift om dispensation fra sin uægte fødsel og forklarede, at hans far var biskop, og hans mor en ugift kvinde: *Petrus Johannes scolaris Arusiensis diocesis de episcopo genitus et soluta. Fiat de speciali, Julius Episcopus Bretonoriensis, regens*.²² Teksten i denne korte ansøgning afslører ingenting om faderens identitet – andet end at han var biskop.

De 38.000 ansøgninger til pönitentiariatet i perioden 1449-1533 indeholder 117 eksempler på biskopsfædre fra forskellige dele af kristenheden. Så det var altså ikke almindeligt, at biskopper fik børn, men heller ikke helt ukendt, og der har sikkert været mange flere tilfælde end dem, vi kender fra pönitentiariatet. De fleste biskopsfædre stammer fra de centrale europæiske lande, men der er altså et eksempel fra Skandinavien, som antyder, at biskopper i nord ikke var mindre modtagelige for kvindelig charme end deres meget mere talrige sydlige kolleger.

Hvem var Peders far?

Det er heldigvis muligt at komme med et kvalificeret gæt på, hvem Peders biskopsfar var. Peder bliver ganske vist omtalt som Petrus Johannes, begge navne i nominativ. Men det var almindeligt for skandinaviske ansøgere at identificere sig selv med fornavn og patronymikon. Johannes må være en skriverfejl for genetiven Johannis, og Peders far må derfor have heddet Johannes, eller *Jens* eller *Hans* på dansk. En hurtig kontrol af danske biskoppers navne i sidste halvdel af 1400-tallet viser,²³ at den mest oplagte kandidat til at være Peders gejstlige far er Aarhusbiskoppen Jens Iversen Lange, hvad der også passer meget godt med, at Peder angiver at være fra Aarhus stift.

Den eneste anden danske biskop i perioden med fornavn Jens eller Hans er Jens Pedersen Jernskæg, biskop af Roskilde 1431-1448. Men han er mindre oplagt, hvis vi tager i betragtning, at de fleste ansøgninger om at få dispensation

22 APA, *Reg. Matrim. et Div.* 33, fol. 255r: "Peter Jensen/Hansen [...] fra Aarhus stift, født fra en biskop og en ugift kvinde, [ansøger om en dispensation fra uægte fødsel]. [Tilstedt ved den] særlige [autoritet] uddelegeret til Pönitentiariatet, Julius [Maffei] (Maffei) de Vulterris, biskop af Bertinoro, regens."

23 *Hierarchia catholica medii aevi* II, udg. Eubel, *passim*.

for uægte fødsel var fra unge mænd, der ønskede at blive præsteviet. Det kunne de tidligst blive, når de var 25 år gamle.²⁴ Hvis Peder har været omkring 25 år gammel, da han indsendte sin ansøgning i 1484, må han være født lige før 1460, men Jens Jernskæg døde allerede i 1448.²⁵

Peder er vel et af de mest almindelige navne i Danmark i middelalderen, men Petrus har givetvis været opkaldt efter en bedste- eller oldefar. Det kunne jo sådan set ligne et argument for, at Jens Pedersen Jernskæg var faderen og har opkaldt sin søn efter sin egen far. Men Jens Iversen Lange havde også en Peder blandt sine nære forfædre, nemlig sin morfar.

Jens Iversen Lange må være faderen, og det er interessant, fordi vi ikke har nogen som helst andre kilder til, at han skulle have haft børn.²⁶ Men det er måske i virkeligheden ikke så underligt. Jens Iversen var tilsyneladende en stærk og intellektuel personlighed, som man godt kan forestille sig kvinder kunne blive tiltrukket af. Og så var han jo fra Aarhus – den eneste stift i hele Skandinavien, hvor pönitentariatsmaterialet omtaler en biskopsfar.

Uddannelse og diplomati

Jens Iversen var veluddannet. Den 3. juli 1424 blev *Johannes Ywari* immatrikuleret på Rostock universitet, som i hele sommersemestret det år optog 130 studerende.²⁷ Flere kom fra de store handelsbyer langs Østersøen som Lübeck, Rostock, Wismar og Stralsund, nogle fra det fjerne Tallinn og Tartu i Estland, mange fra Sverige og Danmark. Jens Iversen byggede et netværk op, som helt sikkert har hjulpet ham fremover, og han havde allerede erfaring med de komplicerede dansk-svenske forhold i Kalmarunionen. Da han begyndte på universitetet i 1424 havde han nemlig en eller anden gejstlig position i Västerås stift i Sverige, og en af hans medstuderende kom fra samme stift.²⁸ Fem år senere, 13. maj 1429, anbefalede den lokale biskop ham som provst

24 Salonen & Hanska: *Entering a Clerical Career*, 9.

25 Erslev: "Jernskæg, Jens Pedersen".

26 *Danmarks Adels Årbog*, 1901, 245; Jeslev & Andersen: "Jens Iversen Lange"; Netterstrøm: "Jens Iversen (Lange)".

27 Rostock Universitets matrikel: <http://matrikel.uni-rostock.de/periode/1424Ost>. Faksimile af indgangen med Jens Iversen [http://dfg-viewer.de/show/?set\[mets\]=http%3A%2F%2Frosdok.uni-rostock.de%2Ffile%2Frosdok_document_0000000176%2Frosdok_derivate_000004406%2Fmatrikel1419ws-1760ss.mets.xml&set\[image\]=24](http://dfg-viewer.de/show/?set[mets]=http%3A%2F%2Frosdok.uni-rostock.de%2Ffile%2Frosdok_document_0000000176%2Frosdok_derivate_000004406%2Fmatrikel1419ws-1760ss.mets.xml&set[image]=24) (9.12.2017).

28 I Rostock matrikel angives han at være arosiensis, ikke arusiensis. Hans tilknytning til Västerås bevises også af hans udnævnelse til provst der.

Jens Iversen Lange fra altertavle i Aarhus Domkirke.

i Västerås, og det gik paven med på.²⁹ Han har altså opholdt sig i Sverige i årevis og kendt den svenske kirkelige verden indefra.

Nu er det jo ingen undskyldning for at få uægte børn, og Jens burde have vidst bedre. Han blev uddannet både i Rostock og Erfurt, og han endte med at blive licentiat i både verdslig romerret og i kirkeretten, så han har haft helt styr på reglerne om gejstlighedens cølibat.

Jens Iversen Lange blev snart en vigtig figur i det politiske spil i Kalmarunionen og internationalt. 1434 blev han ærkedegn i Aarhus og fulgte Aarhusbiskoppen, Ulrik Stygge, ved forhandlingerne på det langvarige kirkeråd i Basel 1431-1449, hvor han har mødt den karismatiske kardinal Enea Silvio Piccolomini, den senere pave Pius 2., der ifølge nogle kilder også havde børn, og en lang række gejstlige og politikere fra europæiske lande.³⁰ Det er formodentlig en af grundene til, at den nytiltrådte konge Christian I valgte ham

29 13.5.1429. *Acta pontificum danica. Pavelige aktskykker vedrørende Danmark 1316-1536* (herefter APD) II, 1566. Det drejer sig om Västerås, for pævebrevet er stilet til ærkebiskoppen af Uppsala. Udnævnelsen sker, fordi Olaus episcopus Arosiensis nobis super hoc supplicavit, [...] Det drejer sig om Olof Jakobsen Knob, biskop af Västerås 1421-1448, se Jerdev, "Oluf Knob".

30 Lindhardt: *Danmark og reformkoncilierne*, 16-18, 68-71.

Jens Iversens gavebrev til Birgittakapellet i Ribe, 1471.

som sin *orator* – talerør eller ambassadør – ved den pavelige kurie i perioden 1448-1449. Og det var så formodentlig et af de afgørende argumenter for, at han i 1449 blev biskop af Aarhus.³¹ Stillingen indebar tunge politiske hverv, som Jens var selvskikket til at bestride.

I 1450 var Jens med til at forhandle freden i Halmstad mellem kongerne Christian I af Danmark og Karl Knutsson Bonde af Sverige. Det var et underligt kompromis, som gik ud på, at når den første af dem døde, skulle rigsrådet i hans land tilbyde det til den anden. Det var et forsøg på at genoprette Kalmarunionen, en gang i fremtiden, og det kom aldrig til at virke.³² Men Jens kunne mødes med de øvrige biskopper, blandt andet sin gamle studiekammerat fra Rostock, Oluf Dā, som i mellemtiden var blevet biskop i Roskilde.³³ Jens fortsatte med at være involveret i flere af de efterfølgende forhandling

31 7.11.1449 paven anbefaler Jens Iversen Lange som biskop i Aarhus til Christian I., APD III, 1947-50, 1952.

32 *Diplomatarium Christierni primi*, 18-20.

33 <http://matrikel.uni-rostock.de/periode/1423Mich> (9.12.2017).

med Sverige, blandt andet igen i Halmstad i 1465, hvor det blev aftalt at nedsætte voldgiftsdommere til at udrede uenighederne mellem Christian I og Karl Knutsson Bonde,³⁴ og senere i forhandlinger med Sten Sture den ældre.³⁵

Familie og frænder

Jens Iversen Lange tog sig godt af sin familie og forsynede dem med de embeder og indtægter, som han havde indflydelse på. Det er der sådan set ikke noget underligt i. For biskopperne i Jylland, og i øvrigt vel overalt i middelalderen, var det fuldstændig normalt at involvere familiemedlemmer i tætspundne netværk, som senere tider ville kalde ren nepotisme. Fra middelalderens synspunkt var det i lige så høj grad et spørgsmål om at effektivisere en administration med få og komplicerede klageveje og sanktioner ved at besætte nøgleposter med personer, som man var i familie med og derfor håbede at kunne stole på.³⁶

Måske gik Jens alligevel lidt videre end så mange andre? Familien Lange har hos nutidige historikere fået ry for at hænge endnu mere sammen end så mange andre familier i datiden.³⁷ Det skyldes ikke alene, at Jens lod familiens våbenskjold med de tre røde roser sætte op på mindst 20 kirker i Aarhus stift og flere steder i domkirken, men især at han sammen med sin bror og andre slægtninge stiftede et gilde, som udelukkende skulle være for familien. Hvis det virkelig er rigtigt, ville det være noget helt enestående og usædvanligt i middelalderen, hvor gilderne jo netop gik på tværs af de vanlige sociale og familiemæssige bånd.³⁸ Der kendes ikke noget tilsvarende fra andre familier.

Kilden til gildet er først og fremmest et dokument fra 1440, hvori Jens Iversens bror Jep og andre medlemmer af familien opretter et kapel i domkirken i Ribe "til Ære for den hellige Birgitte, en fornem svensk Dame, som i sit religiøse Sværmeri trode at have en Mængde guddommelige Åbenbarelser, og som, skjønt hun ligeså lidt havde skånet Paverne og det pavelige Hof som nogen Anden, dog 1391, 18 År efter sin Død, blev erklæret for en Helgeninde", som Ribe bys flittige historiker J. Kinch formulerede det i 1869.³⁹

I kapellet skal der holdes "een daffligh mæsse for allæ lewindæ och dodæ ther af then frændher gildhæ och samfwndh, som nu holdæs indhen Wardsys-

34 *Diplomatarium Christierni primi*, 199-201.

35 Sst, bl.a. p. 249-50, 284-86, 312-14.

36 Dahlerup: "Nepotisme som administrativt system".

37 "Jens Iversens slægt havde et usædvanlig godt sammenhold." Netterstrøm: "Jens Iversen (Lange)".

38 Bisgaard: *De glemte aldr.*

39 Kinch: *Ribe Bys Historie*, 308. Dokumentet 309-12.

sel." Desuden skal der hver uge holdes særlige messer for dem, som er med til at stifte kapellet og sikre det økonomisk, to per uge for Jes Eysen, en for Niss Persen fra Lønne og en for Jess Jonsen. Endelig en daglig messe for Jep Iversen selv og hans forældre, som finansieres gennem en meget stor donation af gods. Den følges af den klausul, at efter Jeps død skal hans ældste arving på faderens side finde en egnet person til at være kapellan til dette nye Birgittakapel, og kapitlet skal acceptere kandidaten. Denne kapellan skal forvalte godset, selv eller med en ærlig stedfortræder fra slægten, men han skal også hvert år møde frem til den førnævnte slægtsamling i Varde syssel og læse messe for dem alle på andendagen.⁴⁰

Måske er der faktisk tale om et gilde med en skytshelgen, regelsæt for møder, begravelseshjælp og bedefællesskaber for de afdøde medlemmer, eller måske er der tale om et mere løseligt organiseret slægtsstævne, som blev afholdt regelmæssigt i Varde syssel. Lige meget hvad det nu har været, er det tydeligtvis et selskab for slægten. Det kunne være vældig interessant at vide, om Jens Iversens uægte søn Peder blev inviteret med til møderne, men der svigter kilderne os desværre.

Femten år senere, i 1454, blev den store mindehøjtidelighed for familien opdateret. Jep Iversen gav nye indtægter til kirken og nøjere instrukser om liturgien. Hver fredag før højmesse skulle der afholdes en procession med det hellige kors i spidsen, undtagen på Langfredag og hvis andre store kirkelige højtidere faldt på en fredag. Processionen skulle begynde i selve domkirkes kor, og alle kannikker og også deres vikarer skulle deltage. Derfra skulle processionen bevæge sig igennem kirken og i de tre fløje af klosteromgangen, som omgav kirken. På vej tilbage skulle den standse midt i kirken, og så skulle den ende i koret foran alteret indviet til Sankt Lambert. Undervejs skulle der synges en række antifoner og responsorier og andet, som blev fastlagt i stiftelsesdokumentet. Alle kannikker ville få betaling for at deltage.⁴¹

Processionen skulle først og fremmest være en forbøn for Jep Iversens forældre og for ham selv, og han døde da også få måneder senere. Mindre end to uger efter hans død havde Jens Iversen Lange bekræftet sin brors mange donationer til Birgittakapellet og til domkirken og lagt til endnu en lang række nye indtægter og bøndergårde og inkluderet sig selv som en af dem, der skulle bedes for. Samtidig bestemte Jens detaljerede regler for den daglige liturgi i familiekapellet: På søndage skulle messen være for Treenigheden, på mandage

40 "item skal forde Capellan hwert aar soge thet frendhet møde i Wardsyssel, som forre ær nefndh, och syz mæsse paa then anna dagh for thönnum. Och befale een beskedhen man i then samfundh, hoo han will, forde gotz i wære ath hawæ och forskermæ, om han wil thet ey siællf forstandæ." Kinch: *Ribe Bys Historie*, 311.

41 Kinch: *Ribe Bys Historie*, 327-28.

for de døde, på tirsdage for Birgitta, onsdage for Kristi Legeme, torsdage for St. Clement, Aarhus domkirkes skytshelgen, fredage Det Hellige Kors, lørdage Jomfru Maria.

Jens Iversen bevarede resten af livet den tætte tilknytning til Ribe. I 1471, for eksempel, gav han igen gaver til Birgittakapellet og bestemte detaljeret, hvad der skulle synges.⁴² Onsdag efter aftensangen skulle domkirkekannikkerne i al evighed synges den smukke *Ave Maria Stella*, der handler om Maria som den kærlige og trøstende moder og som *felix celi porta*, den herlige port til himlen. Til at styre alle disse donationer indsatte Jens sig selv, som regel sammen med flere familiemedlemmer, men familiegildet fra 1440 bliver ikke omtalt i nogen af de senere breve.

Liturgien står i centrum for alle disse fromme stiftelser, og måske har Jens været særlig interesseret i gudstjenestens ydre udtryk fremfor det indre indhold. I *Dansk Biografisk Leksikon* tales om hans "fremtrædende liturgiske interesse",⁴³ Måske har det været tiltrængt og nødvendigt med en liturgisk oprustning i Aarhus stift, og i alle fald kom nye og eksperimenterende gudstjenesteformer til. Birgittakloster i Mariager blev oprettet i 1446 på initiativ af Jens Iversens forgænger. Meget snart og senest i 1454 skrev brødrene i Mariager til Ribe domkirke og bad om tilladelse til at låne vinterdelen af deres antifonarer for at kopiere dem. Nu havde de nemlig endelig fået anskaffet pergament og en kompetent skriver, men det havde ikke kunne finde noget ordentligt eksemplar at kopiere fra i hele Aarhus stift på grund af *discrepacionem cantus et aliorum* – "forkerte melodier og andet".⁴⁴ Det har nok drejet sig om den særlige birgittinske liturgi og melodier, som de altså har haft i Langernes familiekapel i Ribe, men ellers ikke i hele Aarhus stift.

Jens Iversen Langes efterliv

Jens døde i 1482 i en høj alder og efter et langt og aktivt liv, som blev opsummeret et par generationer senere på reformationstiden af Paul Helgesen i den mærkelige Skibbykronike. Heri betegnes Jens som "en mand af lysende alvor og autoritet, så veldigt af kong Christian at han blev valgt til biskop af Aarhus,

42 Kinch: *Ribe Bys Historie*, 328-29.

43 "Hans ældre broor, kantor Jep Iversen Lange i Ribe, havde 1440 indstiftet et Skt. Birgittakapel i domkirken; denne stiftelse i Ribe fornyede bispen 1454 og ågede messerne ved gaver; allerede da viste han sin fremtrædende liturgiske interesse." Jexlev & Andersen: "Jens Iversen Lange".

44 *Missiver fra Kongerne Christian 1s og Hans tid II*, U 70.

både på grund af sine bemærkelsesværdige evner og sin store uddannelse – han var nemlig licentiat i både kirkeret og romeret.⁴⁵

Paul Helgesen har formodentlig ikke vidst noget om Jens' søn, men det er også lidt uklart, hvad han ville have sagt til det. Kirkerettens krav om cølibat for gejstlige var et af de stærke stridspunkter mellem de nye, lutherske reformatorer og de, der som Paul Helgesen holdt fast ved katolicismen, selv om de godt kunne se problemerne ved, hvordan den blev praktiseret.

I 1530 skrev Paul Helgesen imod Peder Laurentzens *Malmöbogen*, der beskrev den lutherske reformation i Malmø og argumenterede for en nyordning af kirken og præsteægteskab og sådant, for præsterne overholdt alligevel ikke cølibatet. Paul Helgesen så gerne kyske præster og især biskopper, svarede han, men det hang sammen med deres hele levevis i øvrigt. Han ville ønske, at kirken udelukkende havde haft præster, som ikke var drankere og fræsere og gerrige og løsagrige og snød i handel, men uophørligt læste, bad, forkyndte, prædikede og studerede og mediterede over gudelige sager, og som hverken havde kendskab til eller selskab med løsagrige kvinder. Ingen biskop eller nogen anden gejstlig skulle lade en kvinde komme ind i sit hus, undtagen en mor, søster eller faster "eller sliige personer som ere mijstancke forwden."

Det var ynkeligt og begrædeligt, at synder regerede i kirken, fortsatte Paul Helgesen, men at det lige var det med kvinder, som alle reformatorerne hængte sig i, undrede ham alligevel. At være en ågerkarl, foged, tolder, slagsbror, gambler, meneder, spotter, at købe og sælge kirkens åndelige værdier, "er møgett større synd end att være wdi handell och samfwnd paa nogen tiid mett cett qwindfolck som mange ere (dess wær) somme meer, oc somme mijndre, somme lengre, oc somme steckere".⁴⁶

Paul Helgesen var meget i tvivl, om det nye lutherske ægteskab, også for gejstlige, faktisk var så meget bedre end kravet om cølibat. De synder, som tidligere blev begået af skrøbelighed og menneskelig svaghed, blev nu bedrevet af hovmod og med djærvehed. Under ægteskabs navn blev kvinder nu taget med vold og magt og løgn og falskhed, og det som nu kaldtes ægteskab, var meget værre i Guds øjne end det gamle boleri og skørlevned.

Diskussionen var lang, hos Helgesen og andre i senmiddelalderen og på reformationstiden. Formal-juridisk var sagen klar. Biskopper og gejstlige var forpligtet til at leve i cølibat, og uægte børn kunne ikke blive præster. Moral-

45 "1482. Eodem anno mortuus <est> Reuerendus in Christo pater D. Ioannes episcopus Arhusiensis, qui vt erat vir grauitate et autoritate clarissimus, ita erat Christierno regi charissimus, ex archidiaconatu Arhusiensi ad episcopatum electus, cum ob insignem probitatem tum vero ob singularem doctrinam, fuit enim vtriusque iuris doctissimus licentiatas". Paulus Helle: "Chronicon Skibyense", 60.

46 Paulus Helle: "Svar paa Malmö-bogen", 163.

teologisk blev det, som oftest i middelalderen, en afvejning af mange hensyn i et hierarkisk system af synder af forskellig størrelse. Det er helt forkasteligt, at en biskop fik børn, men han kunne have begået så mange andre synder, som ville have været endnu værre.

I praktikken måtte det enkelte menneske manøvrere i disse systemer. Petrus Johannis har næppe været socialt stigmatiseret af omgivelserne, bare fordi han var søn af en biskop. Det har formodentlig også været alment kendt, hvem hans far var, og med Jens Iversen Langes stærke familiefølelse må vi regne med, at far har taget sig godt af sønnen og hjulpet ham på vej i den gejstlige karriere. Men den 9. maj 1482 døde Jens Iversen og dermed Petrus' vigtigste beskytter, og hvis nogen af en eller anden grund har haft et horn i siden på Petrus eller villet skade ham, kunne de altid rejse sagen om hans uægte fødsel og med påstand om, at han slet ikke kunne fungere som præst. Derfor var det nu pludselig vigtigt for Petrus at få en pavelig tilladelse til at fortsætte en gejstlig karriere, selv om han var uægte. Det fik han så fra pönitentiariatet i 1484.

Upublicerede kilder

Archivio della Penitenzieria Apostolica, Rom (APA), *Reg. Matrim. et Dis.*, vols 1-83.

Archivio Segreto Vaticano, Rom (ASV), *Arm.* XXII, vols 54B og 61.

Rostock Universitets matrikel: <http://matrikel.uni-rostock.de/periode/1424Ost>. Faksimile af indgangen med Jens Iversen [http://dfg-viewer.de/show?set\(mets\)=http%3A%2F%2Frosdok.uni-rostock.de%2Ffile%2Frosdok_document_0000000176%2Frosdok_derivate_000004406%2Fmatrikel1419ws-1760s.mets.xml&set\[image\]=24](http://dfg-viewer.de/show?set(mets)=http%3A%2F%2Frosdok.uni-rostock.de%2Ffile%2Frosdok_document_0000000176%2Frosdok_derivate_000004406%2Fmatrikel1419ws-1760s.mets.xml&set[image]=24) (9.12.2017).

Litteratur og publicerede kilder

Acta pontificum danica. Pavelige aktybøger vedrørende Danmark 1316-1536 (APD), vol. 2-3, Alfr. Krarup og Johs. Lindbæk (udg.), København: Gad, 1907-1908.

Auctoritate Papae. The Church Province of Uppsala and the Apostolic Penitentiary 1410-1526.

Diplomatarium Suecanum. Appendix. Acta Pontificum Suecica II, Acta Poenitentiariae, Sara Risberg og Kirsi Salonen (udg.), Stockholm: National Archives of Sweden, 2008.

Bisgaard, Lars: *De glømte aldre. gilderne religiøs rolle i senmiddelalderens Danmark*, Odense: Odense Universitetsforlag, 2001.

Conciliorum Oecumenicorum Decreta, udg. Giuseppe Alberigo et alii, Bologna: Istituto per le scienze religiose, 1973 (3. udg.).

Dahlerup, Troels: "Nepotisme som administrativt system. Ribe stift i senmiddelalderen". I Carsten Due-Nielsen (red.): *Struktur og funktion: festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense: Odense Universitetsforlag, 1994, 61-72.

Dahlerup, Troels: "Om hor og andre åndelige sager". I Olaf Olsen (red.): *Cyklusals og Politikkens Danmarkshistorie*, 2002-2005, <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=307380> (7.12.2017).

Danmarks Adels Årbog, udg. Dansk Adelsforening, 1864-.

- Danmarks gamle Købstadslovgivning*, Erik Kroman (udg.), 1–V, København: Rosenkilde & Bagger, 1951–61.
- Diplomatarium Christierni primi, Scandling af aktstykker, diplomer og breve behørende til Kong Christiern den første historie*, C. F. Wegener (udg.), Kjøbenhavn: J.D. Qvist, 1856.
- Erslev, Kristian: "Jernskæg, Jens Pedersen". I *Dansk Biografisk Leksikon* 8, København: Gyldendal, 1894 (1. udg.), 455.
- Göller, Emil: *Die päpstliche Penitentiariae von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V.*, 2 vol., Rom: Loescher, 1907, 1911.
- Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitutis series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta*, vol. 2, Conradus Eubel (udg.), Münster: Sumpribus et typis librariae Regensbergianae, 1914 (2. udg.).
- Ingesman, Per: "Begrebet 'irregularitet' i den middelalderlige kirke", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, 30, 1997, 95–111.
- Ingesman, Per: "Om hor og andre åndelige sager: Dødsstraf for ægteskabsbrud i kirkehistorisk perspektiv", *Kirke og kultur*, 4, 2009, 297–309.
- Ingesman, Per: "The Apostolic Penitentiary and the Nordic Countries. The Importance of a New Source Material". I Corinne Péneau (red.): *Itinéraires du savoir de l'Italie à la Scandinavie: (Xe–XVIIe siècle), Études offertes à Elisabeth Morner*, Paris: Publications de la Sorbonne, 2009, 33–49.
- Jeslev, Thelma: "Oluf Knop". I *Dansk Biografisk Leksikon*, http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kirke_og_tro/Biskop/Oluf_Knop, (27.11.2017).
- Jeslev, Thelma og J. Oskar Andersen: "Jens Iversen Lange". I *Dansk Biografisk Leksikon*, http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kirke_og_tro/Biskop/Jens_Iversen_Lange, (26.11.2017).
- Kinck, J.: *Ribe By Historie og Beskrivelse indtil Reformationen*, Ribe: Gad, 1869.
- Landau, Peter: "Das Weisbehindernis der Illegitimität in der Geschichte des kanonischen Rechts". I Ludwig Schmugge (red.): *Illegitimität im Spätmittelalter*. Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 29, München: Oldenbourg, 1994, 41–53.
- Lindhardt, P.G.: *Danmark og reformkoncilierne. Studier over den danske kirkes forhold til de konciliære reformbestrebelse 1414–1443*, København: Gad, 1942.
- Minister fra Kongerne Christiern Is og Hans' tid* vol. 1–2, William Christensen (udg.), København: Gad, 1912–1914.
- Netterstrøm, Jeppe Bücher: "Jens Iversen (Lange)". I *Danmarkshistorien.dk*, (<http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/jens-iversen-lange/>), (26.11.2017).
- Paulus Helic, "Chronicon Skibyense", *Skrifter af Paulus Helic* vol. 6, Marius Kristensen og Hans Ræder (udg.), København: Gyldendal, 1937, 51–149.
- Paulus Helic, "Svar paa Malmo-boegen", *Skrifter af Paulus Helic* vol. 3, Marius Kristensen og Hans Ræder (udg.), København: Gyldendal, 1933, 59–283.
- Salonen, Kirsi: *The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages: The Example of the Province of Uppsala 1448–1527*, Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 2001.
- Salonen, Kirsi: "Scandinavians by the Papal Well of Grace and Justice at the Eve of Reformation", I Per Andersen, Kirsi Salonen, Helle L.M. Sigh og Helle Vogt (red.): *How Nordic are the Nordic Medieval Laws? Ten Years After*, København: DJØF, 2014, 183–98.
- Salonen, Kirsi og Jussi Hanska: *Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471*, Surrey: Ashgate, 2013.
- Salonen, Kirsi og Ludwig Schmugge: *A Sip from the "Well of Grace": Medieval Texts from*

- the Apostolic Penitentiary*, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2009.
- Schimmelpfennig, Bernard: "Zölibat und Lage der "Priesterzölibat" vom 11. bis 14. Jahrhundert", *Historische Zeitschrift*, 227, 1978, 1–44.
- Schmugge, Ludwig: *Kirche, Kinder, Karriere. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter*, Zürich: Artemis & Winkler, 1995.
- Schmugge, Ludwig, Patrick Hersperger og Béatrice Wiggenhauser: *Die Supplichenregister der päpstlichen Penitentiariae aus der Zeit Pius II (1458–1464)*, Tübingen: Niemeyer, 1996.